

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/64/37-42>

Gülbəniz Hacıbaba qızı Mehdiyeva
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
gulbeniz57@mail.ru

**ALBAN ÖLKƏSİNİN QƏDİM ÇAYLARI
(M.KALANKATUKLUNUN "ALBAN TARİXİ" ƏSƏRİ ÜZƏRİNDƏ)**

Açar sözlər: çaylar, morfemlər, coğrafi adlar, müasir areal, hidronimlər, onomastika

**Ancient rivers of the Albanian country by Musa Kalankatuklu's work "History of Alban"
Summary**

Most of the onomastic units mentioned in the written monuments of ancient times are valuable sources in terms of studying the past, language, lifestyle, ethnogenesis, ethnography of our people today. While these monuments are important in terms of clarifying historical realities and shedding light on obscure issues, on the other hand, their study is politically important in modern times. At a time when our hated neighbors are looking at our lands and making historical distortions, the study of onomastic units in ancient monuments – toponyms, anthroponyms, oronyms, hydronyms, etc. – can be a convincing answer to baseless fabrications. It should be noted that we come across information and explanations about each of these hydronyms in scientific and historical sources written from ancient times to the present day, and the core of each of them is of Azerbaijani-Turkish origin. The monument involved in the study names countless water bodies associated with the territory of Azerbaijan. They are also very valuable in terms of studying the lexical and semantic development of our language. We come across information and explanations about each of these hydronyms in scientific and historical sources written from ancient times to the present day. One of the hydronyms directly connected with the territory of Azerbaijan in the source is the *Caspian Sea*. Books and articles about the *Caspian Sea* give it different names and etymological-linguistic analysis of the word *Caspian*. Another hydronym mentioned in the source is *Tartar river*. The article provides extensive information about the *Tartar River* in terms of its geographical structure. The hydronym *Tartar* is given in Arabic, Russian, Georgian and ancient Turkic sources with different phonetic structure. The name of the *Urdun River* is mentioned several times in the source.

However, it should be noted that the *Urdun River* flows not in the Albanian country, but in the Middle East, and most of it flows in the territory of modern Jordan. Although the explanation of some of the hydronyms included in the ancient Caucasian Albanian territory in the source is convincing, the exact explanation of many ancient hydronyms still remains controversial. One example of such controversial hydronyms is the *Urdun River*. The last hydronym mentioned in the article is *Goycha* river. Extensive geographical, historical, etymological interpretations and linguistic analysis of the hydronym are given.

Key words: *river, morphemes, geographical names, modern areal, hydronyms, onomastic*

Qədim dövrlərin yazılı abidələrində adları çəkilməmiş onomastik vahidlərin əksəriyyətinin bu gün xalqımızın keçmişini, dilini, yaşayış tərzini, etnogenezini, etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından qiymətli mənbələrdir. Bu abidələr bir tərəfdən tarixi gerçəkliklərin dəqiqləşdirilməsi, qaranlıq mətləblərin işıqlandırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edirsə, digər tərəfdən onların öyrənilməsi müasir dövrdə siyasi baxımdan önəmlidir. Mənfur qonşularımızın torpaqlarımıza göz dikdiyi və tarixi təhriflərə yol verdikləri bir zamanda qədim abidələrdə yer alan onomastik vahidlərin – toponim, antropomim, oronim, hidronim və s. öyrənilməsi əsassız uydurmalarla verilən tutarlı cavab ola bilər.

Araşdırmaya cəlb olunmuş abidədə Azərbaycan ərazisi ilə bağlı sayısız-hesabsız su obyektlərinin adları çəkilir. Onlar həm də dilimizin leksik-semantik inkişafını öyrənmək baxımından çox qiymətlidir. Təbii ki, M.Kalankatuklu bu ərazidə olan hidronimlərin mənşəyi, semantikasi haqqında məlumat verməyi qarşısında məqsəd qoymamışdır. Müəllif bu coğrafi adları başqa məqsədlə-ticarət əlaqələrini, tarixi münasibət və müharibələri təsvir etmək üçün istifadə etmiş və bu zaman onlar haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Qeyd edək ki, bu hidronimlərin hər biri haqqında ta qədim dövrlərdən başlayaraq bu günümüzdə qədər yazılmış elmi və tarixi mənbələrdə məlumatlara, izahlara rast gəlik və onların hər birinin nüvəsi Azərbaycan-türk mənşəli olması tarixi faktıdır. "Hər hansı bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi, etnik tərkibi, dini-mifik baxışlarını, adət və ənənələrini, ictimai və siyasi əlamətlərini, əsrlər boyu keçib gəldiyi yolu öyrənmək işində çox böyük vasitədir. Hər bir dilin zənginliyi onun lüğət tərkibinin sferası ilə ölçülür. Dilin

lüğət tərkibinin əhatəliyi həmin dilin böyük ideyalar, böyük amallar, fəlsəfi-estetik fikir yaradıcılığından ən böyük vasitə sayıla bilər. Bu mənada dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir qismini təşkil edən coğrafi adlar xüsusən toponimlər, hidronimlər cəmiyyət tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir” (2,42)

Mənbədə Azərbaycan ərazisi ilə bilavasitə bağlı olan hidronimlərdən biri Xəzər dənizidir. Mənbədə: “Bu möhtəşəm tikinti üçün onlar inşaatçıları səfərbərliyə alıb çoxlu müxtəlif tikinti vəsaiti daşıdırdılar və bunlar Qafqaz dağları ilə Şərqi (Xəzər) dənizi arasındakı keçidləri bağladılar” (17,155) Xəzər dənizi haqqında yazılmış kitab və məqalələrdən onun müxtəlif adlarla adlanması göstərilir. Xəzər dənizinin bəzən 60, bəzən isə 70-ə yaxın adı qeydə alınmışdır. Bunlardan biri də M.Kalankatuklunun mənbədə Xəzər dənizini Şərqi dənizi adlanmasıdır. Xəzər dənizinin adlarının müxtəlifliyi haqqında ən qədim məlumatlara əsasən “Assuriya gil qabları” üzərindəki yazılarda Cənub dənizi kimi rast gəlinir. Hekatey Miletski öz (e.ə.VI əsr) əsərlərində bu dənizi Kaspi və Hirkan kimi adlandırır. Hirkan və Kaspi adları Herodot (Vəsr) tərəfindən də istifadə olunmuşdur. Hirkan sözü farsça "*canavarlar ölkəsi*" mənasında dərk edilir. Qədim yunan tarixçisi, "Tarix" əsərinin müəllifi Herodot Əhəmənilər imperiyasına daxil olan xalqlardan bəhs edərkən Azərbaycanın şimalında Kaspi etnoniminin də adını çəkir.

Əsrlər boyu antiq müəlliflər Xəzər dənizinin adını Coşqun dəniz və Hirkan dənizi adlandırmışlar. Qədim slavyan abidələrində Xəzər dənizi Göydəniz adlandırılmışdır. Xəzər ətrafında yaşayan xalqlar da bu dənizə müxtəlif adlar vermişlər. Məsələn, ruslar — Xvalın, tatarlar — Ağ dəniz, türklər — Kiçik dəniz, çinlilər — Si Hay, tərcümədə Qərb dənizi adlandırmışlar. Bakı dənizi adını birinci dəfə XIII əsrdə Marko Polo işlətməmişdir. Venesiya Respublikasının 1474-1477-ci illərdə İrandakı səfiri A.Kontarini də onu Bakı dənizi adlandırmışdır.

Əl – Məsudi (956- cı il) Xəzər və Aralıq dənizlərinin göl olmaları haqqında fikir söyləyən ilk ərəb coğrafiyaşünasıdır(6,59)

Əvvəlcə o, “Kaspi” sözünü Qa-asp, yəni farsca “atların yeri” mənasını verən birləşmə kimi qəbul etmiş, sonra onu türkmən dilinə tərcümə etmiş “At-ili” mənasını almışdır. Bu isə artıq “Atlantida” sözünə yaxın bir sözdür. Buna sübut olaraq İ.İ.Şopen Xəzər dənizində batmış şəhərləri misal gətirir. İ.İ.Şopen belə hesab edirdi ki, xəzərlər - möcüzəli Atlantidanın sakinləridirlər (28,100)

Xəzər dənizinin geoloji quruluşunu öyrənənlərin fikrincə, təxminən 70 milyon il bundan əvvəl indiki Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aral dənizi arasındakı sahədə böyük su hövzəsi varmış. Bu su hövzəsi eyni zamanda Atlantik, Hind və Şimal Buzlu okeanları ilə əlaqədar imiş. Sonralar yer səthinin qabarması nəticəsində Alp, Karpat, Balkan, Qafqaz və Kiçik Asiya dağları əmələ gəlmiş, bu hövzənin sahəsi get-gedə azalmışdır. Deməli, belə qənaətə gəlmək olar ki, tarixən bu dəniz okeanlarla əlaqədar olmuş, sonralar müəyyən səbəblər nəticəsində ayrılmışdır. Məlumdur ki, Xəzər dənizi okean və dənizlərlə əlaqəsi olmayan, ən böyük qapalı su hövzəsidir.

Mənbələrdən məlum olur ki, eradan əvvəl V əsrdə Xəzər adı “Kaspi” kimi çəkilir. Bəs bunun səbəbi nədir? Səbəbini Abasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində belə izah etmişdir: “Kaspilər Azərbaycan ərazisində məskən salmış qədim və böyük tayfalardan biridir” (4,50)

Bünyadov Z. yazır: “E.Bore də Xəzər dənizi sahillərində bir Alban şəhərindən və Qafqaz dağlarından axıb Xəzər dənizinə tökülən Albanus çayından bəhs edir” (6,13)

Ə.Dəmirçizadə yazır: “...Əslində, VII əsrin sonlarında məlum olan Xəzər adı ilə Qaspi adı arasında məzmun etibarilə və dil vahidlərinin nisbət dəyərində görə heç bir fərq yoxdur; çünki hər iki sözün birinci hissəsi qas/xaz şəklində ad bildirildiyi kimi, hər iki sözün ikinci hissəsi də cəm mənası bildirən pi/ar şəkilçilərindən ibarətdir. Bu adların hər ikisini də eyni əsldə və eyni məzmunlu olduğunu, eyni dənizin həm /Kaspi/, həm də/Xəzər/adlanması ilə də izah etmək olar” (9, 30)

Q.Qeybullayev isə bu sözün izahını belə vermişdir: “...Xəzər sözü qədim türk dilində kas etnonimindən və “ər”, “igid”, “kişi” mənasını verən qədim türk şəkilçilərindən ibarətdir (20,138)

Deməli, bu günə qədər bütün araşdırmaçıların son nəticəsi budur ki, “Xəzər” hidronimi tayfa adı ilə bağlıdır. Kas/xəz tayfanın adı, ar/ər isə “igid”, yəni “igid kaslar” deməkdir. Bəxtiyar Tuncay “Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı” kitabında ərəb mənbələrində Qəbələ şəhərinin “Xəzər” adlandırılması kimi bir gerçəklikdən bəhs edir (27,25) Deməli, bu günə qədər bütün araşdırmaçıların son nəticəsi budur ki, “Xəzər” hidronimi tayfa adı ilə bağlıdır. Kas/xəz tayfanın adı, ar/ər isə “igid”, yəni “igid kaslar” deməkdir.

Ümumiyyətlə, Xəzərin tarixi haqqında qədim dövrdə daha çox yunan müəllifləri (Hekatey, Herodot, Erotosfen, Strabon, Ptolomey və s.) ilk orta əsrlərdə isə yunanların fikirləri ilə tanış olmuş ərəb müəllifləri (Yaqut Həməvi, Zəkəriyyə Qəvzini, Əbül Fida, İstəhri, İdrisi) sonrakı əsrlərdə isə fars, türk, Avropa və rus səyyahları (İ.F.Seymanov, Q.V.Abix, N.N.Andrusov və s.) məlumat vermişlər.

X əsrdə yaşamış Məsudi Xəzərdə üzən rus gəmiləri, Bakıda çıxarılan neft haqqında məlumat vermişdir. Eramızın 900-cü illərində ərəb müəllifləri İstəhri və İdrisi Xəzərin qapalı olduğunu sübut etmişdir. İstəhri

yazırdı: “Hövzeyi-bəhrü-əl Xəzərin bir nöqtəsindən çıxıb onun sahili boyu hərəkət etməklə, yenə həmin nöqtəyə qayıtmaq olar” Xəzərin göl olması, qapalı hövzə olması həqiqəti iki min ildən artıq mübahisədən sonra təsdiq edilmişdir.

Tərtər – “Sonra onlar yerlərini dəyişib düşərgələrini Tərtər çayının sahilində Divtakan kəndinin yanında saldılar” (17, 90)

Bərdə VI əsrdən başlayaraq Arranın (Qafqaz Albaniyası) əsas şəhəri, paytaxtı olmuşdur. Şəhərin xarabalıqları eyni adlı Azərbaycan şəhəri Bərdənin yaxınlığında, **Tərtər** çayının Kürə qovuşduğu yerdə yerləşir (24, 116)

Q.Qeybullayev Tərtər çayı haqqında belə yazmışdır: “VII əsrdə Arsakda baş verən hadisələrlə əlaqədar (qədim erməni dilində Trtuqet) “Tərtər çayı”nın adı çəkilir” (21,37)

XIII əsrdə isə Yaqut əl-Həməvi Arranda iki Tərtər çayının olduğunu (o, bu çayı Turtur adlandırır, yəni Böyük və Kiçik Turtur) qeyd edir (7, 22)

Çayın adı Balazarininin əsərində Trtur, İbn-əl-Əsirin əsərində **Sərsur** fonetik tərkibində olmuşdur. Əhməd bəy Cəfərqulu bəy oğlunun 1906 -cı ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çap etdirdiyi “Asari-Əhməd bəy” əsərində yazmışdır: “tərtər”i şərq - türk tayfalarından biri kimi qəbul etmək lazımdır (12,46)

“Qədim rus əlyazmalarında cənubi rus düzənliklərinin sakinləri olan qıpçaqların arasında tərtər etnonimindən əmələ gələn *tertrobçi* sözü, tərtər, oba və içi patrionomik (... öz dövrünə görə məhsuldar olan “içi” şəkilçisindən) ibarətdir” (3,129)

Artıq VII əsrə qədər qıpçaqların və tərtərlərin Albaniyada məskunlaşması tarixdən məlumdur (23,123)

Tərtər çayının eramızdan əvvəl mövcud olması antik dövr müəlliflərinin əsərlərindən məlum olur. Bu etnonimin adı Trtu formasında VII əsrdən məlumdur. Deməli, Tərtər çay adı kimi verilməzdən əvvəl türk tayfalarının birinin adı olmuşdur. Tərtərlilər tayfasının başqa bir hissəsi isə Səfəvi şahlarının dövründə yenidən Azərbaycana qayıtmışdır. Azərbaycan tarixində tərtərlilər bəzən qıpçaq adı ilə də göstərilir. Ancaq tərtərlilər bir türk tayfası olub qıpçaqlarla birləşmişlər. Onlar Tərtər çayının sahilində yaşamışlar. Buna əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərtərlərin müəyyən hissəsinin Azərbaycana gəlməsi, eranın ilk əsrlərində Şimali Qafqazda hakim mövqə tutmuş, hunlarla əlaqədardır. Bunu eranın II əsərində Qafqazda Tərtər adlı bir yer adının olması haqqında Plutarxa aid edilən mənbədəki məlumat da təsdiq edir (20,258)

Aristov Y.L. yazırdı: III əsrdə qıpçaqlar artıq hunların tərkibində idilər (3,209)

Ehtimal ki, onlar (tərtərlər - qıpçaqlar) bu əraziyə (Azərbaycan) hunların tərkibində daxil olublar. Məşhur rus türkoloqu A.N.Baskakovun yazdığına görə, ilk orta əsrlərdə cənubi rus çöllərində yaşamış qıpçaqlar VI-VII əsrlərdə geniş bir ərazini əhatə etmiş və cənub - qərb sərhədləri Dərbəndə qədər uzanmış, Qərbi türk xaqanlığının əsas kütləsini təşkil etmişlər. Qərbi türk xaqanlığı eramızın ilk əsrlərində cənub - şərq Avropa və cənubi rus çöllərində mövcud olmuş Hun imperiyası əsasında yaranmışdır (5,81) Qədim, mötəbər gürcü mənbələrində “qədim qıpçaqlar” haqqında bəhs olunur. (18,156) Qeyd etmək istəyirik ki, bir çox Azərbaycan etnotoponimləri cənubi rus çöllərində yaşamış məşhur qıpçaq tayfalarının-Qarabərk, Tuq, Urus, Xuç adlarından yaranmışdır. Bu adlar Qarabərkli, Tuğ, Cücənli, Aruz və Xuç toponimlərində öz əksini tapmışdır (28, 22) Qədim türk lüğətinin 539-cu səhifəsində **Tartar** sözü çox böyük olmayan quş mənasında verilmişdir. Mahmud Kaşğaridə də “**Tartar** qumruya bənzər bir quş” anlamında verilmişdir. Mahmud Kaşğari I cild (19,467)

Cənubi Uralda Tərtəröbə adlı yaşayış məskəni olmuş və indi də qalmaqdadır.

B.Əhmədovda *tər* morfemi “sərin”, “tərli” kimi qeyd edilir (11,237)

Nəbi Əsgərovun “Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” əsərində isə Tərtər hidronimi ilə bağlı olan xalq əfsanəsinə əsasən “sərin”, “tərli” kimi qeyd edilir. Əfsanəyə görə “...qəhrəman qılıncını necə endirirsə, qaya parça-parça olur. Ara torpaqları dinə-imana gəlir. Bu zaman qəhrəmanın alından iki damcı tər çaya düşüb suya qarışır. Bu hünərin tamaşasına yığışanlar çayın adını həmin damcılardan quraşdırıblar: tərtər, yəni iki damcı tər” deməkdir (13,237)

Lakin bu sadəcə əfsanədir. Mötəbər mənbələrdən gətirdiyimiz dəlillər, istərsə də alimlərin araşdırmaları bizə əsas verir ki, Azərbaycan ərazisində yaşamış ən qədim tayfalardan birinin adı Tərtər və bu adı uzun illər yaşadan Tərtər çayı olmuşdur.

Ərəb mənbələrində Tərtər “Sursur” kimi yazılmışdır. Tarixdə Sur-sur adı ilə qeyd olunan tayfa Nadir şahın əmri ilə Dərbəndə köçürülmüşdür.

Tayfanın Azərbaycanda qalan digər hissəsi isə özlərinə ərəb ləhcəsilə “Sursur” yox, Tərtər demişlər (24,136)

Aparığımız araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, eramızın II əsərində Tərtər adlı bir qıpçaq tayfası olmuş və bu tayfa Tərtər çayının sahilində yaşamışdır. Çayın adı Balazarininin əsərində Trtur, İbn-əl-Əsirin əsərində Sərsur formasındadır. Məşhur rus türkoloqu A.N.Baskakovun yazdığına görə, ilk orta əsrlərdə

cənubi rus çöllərində yaşamış qırpaqlar VI-VII əsrlərdə geniş bir ərazini əhatə etmiş və cənub-qərb sərhədləri Dərbəndə qədər uzanmış, Qərbi türk xaqanlığının əsas kütləsini təşkil etmişlər. Qərbi türk xaqanlığı eramızın ilk əsrlərində cənub - şərqə Avropa və cənubi rus çöllərində mövcud olmuş Hun imperiyası əsasında yaranmışdır (5,81)

Buna əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərtərlərin müəyyən hissəsinin Azərbaycana gəlməsi, eranın ilk əsrlərində Şimali Qafqazda hakim mövqə tutmuş, hunlarla əlaqədardır. Bunu eranın II əsərində Qafqazda Tərtər adlı bir yer adının olması haqqında Plutarxa aid edilən mənbədəki məlumat da təsdiq edir (21,258)

B.Əhmədovda *tər* morfemi “sərin”, “tərli” kimi qeyd edilir (11,237)

Nəbi Əsgərovun “Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” əsərində isə Tərtər hidronimi ilə bağlı olan xalq əfsanəsinə əsasən “sərin”, “tərli” kimi qeyd edilir. Əfsanəyə görə “...qəhrəman qılıncını necə endirirsə, qaya parça-parça olur. Ara torpaqları dinə-imana gəlir. Bu zaman qəhrəmanın alnından iki damcı tər çaya düşüb suya qarışır. Bu hünərin tamaşasına yığışanlar çayın adını həmin damcılardan quraşdırıblar: tərtər, yəni iki damcı tər” deməkdir (13,237)

Əfsanəyə görə “...qəhrəman qılıncını necə endirirsə, qaya parça-parça olur. Ara torpaqları dinə - imana gəlir. Bu zaman qəhrəmanın alnından iki damcı tər çaya düşüb suya qarışır. Bu hünərin tamaşasına yığışanlar çayın adını həmin damcılardan quraşdırıblar: tərtər, yəni iki damcı tər deməkdir” (12,16)

Lakin bu fikir o qədər də inandırıcı deyil. Çünki istər mənbələrdən gətirdiyimiz dəlillər, istərsə də alimlərimizin müasir araşdırmaları bizə deməyə əsas verir ki, Tərtər Azərbaycan ərazisində yaşamış ən qədim tayfalardan biridir və onu uzun illər yaşadan Tərtər çayıdır.

Urdun – “Oradan *Urdun* çayı, Hor və bir neçə vilayət görünür” (17,173) Yaxud belə bir nümunə: “O, *Urdun* çayıdır ki, onun sularına xilaskarımızın xaçı salınıb, Qüds şəhərindən şərqə beş fərsəng aralıdır” (17,173) *Urdun* çayının adı mənbədə bir neçə dəfə çəkilir. Lakin qeyd edək ki, *Urdun* çayı Alban ölkəsində deyil, Yaxın Şərqdə, böyük hissəsi isə müasir İordaniyanın ərazisində axır. Çayın adı ərəbcə *əl-Urdun*, ivritcə *yarden* (ivritcə feildir, “düşmək, enmək” mənasındadır) kimi səslənir. (15,143) bu fikri A.Relandom tərəfindən təqdim olunub. (16,s.143) Bu etimologiya müasir alimlərdən Pentjuk tərəfindən dəstəklənib (25, 86-87)

Bəzi alimlər sübut etməyə çalışırlar ki, çayın adı hind-avropa kökənlidir. Fars sözü olan *yar* “il”, *dan* isə tərcümədə “çay” mənasındadır. Yəni, yalnız yağmurlu fəsillərdə deyil, bütün il boyu axan çay anlamında dərk edilir. *Urdun* çayı Müqəddəs torpaqlarda axan və Fələstini iki hissəyə bölən, ən məhsuldar dörd çaydan biri kimi tanınır.

Q.Qeybullayev *Urdu* toponiminin izahını belə vermişdir: “*Urdu* (Arsakda məntəqə adı) Türkcə *ordu* — xan yurdu, — xan düşərgəsi sözündəndir (20,144) Deməli, belə məlum olur ki, *Urdun* çayı Albaniya torpağında xaricdə yerləşirmiş. 1986-cı ildə çap olunan və 772 səhifədən ibarət olan Qısa Yəhudi Ensiklopediyasının III tomonun 769 -cu səhifəsində *Urdun* haqqında belə məlumat verilmişdir: “*Urdun/Əl Urdun İordan* sözünün ərəb variantıdır. İordan / Əl Urdun çayı bulanıq sulu kiçik çaydır. Əl Urdun çayı İordaniyanı Qüdsdən ayırır və Ölü dənizə tökülür. Vatikan XXI əsrdə rəsmi olaraq bu yeri İsanın xaç suyuna çəkildiyi yer kimi qiymətləndirir. Rəvayətə görə bu çaya baş vuran kəs bir çox xəstəliklərdən qurtula bilər”. Yekun olaraq deyə bilərik ki, müraciət etdiyimiz mənbədəki qədim Qafqaz Albaniyası ərazisinə daxil olan hidronimlərin bəzilərinin izahı inandırıcı olmasına baxmayaraq, bir çox qədim hidronimlərin dəqiq izahının verilməsi hələ də mübahisəli olaraq qalır. Məsələn, XV əsrin əvvəlində yazılmış “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri” adlı əsər, müəllifi bakılı olan Əbdürrəşid əl-Bakuvinin yeganə məşhur əsəridir. Əsərin 35-ci səhifəsində vilayət kimi qeyd edilir: “*Urdun* – Ğutadan qərbdə yerləşən Şamın bir vilayətidir. Mərkəzi - Təbəriyədir...” (1,35)

Grammatik mənasına görə yəhudi feili **yarad** ilə əlaqələndirilən *Urdun* sözü ivritcə tərcümədə *düşmək, enmək* mənasındadır. *Urdun* sözü şifahi nitqdə isə “**yarden**” kimi tələffüz olunur. Mübahisəli mənsəyə malik olan “**yarden**” sözünü həm Semit, həm də Hind-Avropa dilləri ilə bağlayırlar(15,56)

Bu mülahizənin elmi olması hələ şübhə altındadır. Lakin bu etimologiyanın müəllifləri Akkad dilinə əsaslanan E.Pentjuk tərəfindən dəstəklənmişlər (25,87)

Urdun hidroniminin XII-XIV əsrlərə aid Emar mənbələrində təsadüf olunur. Bəzi alimlər bu sözün izahını farsca şərh edirlər. Qədim farsca *yar* – il, *don/dan* morfemi isə (qədim farsca *danav*-çay mənasında) deməkdir. Sözün etimologiyası belədir: Yəni “il boyu daim axar çay” mənasında dərk edilir.

Göycə gölü - Mənbədə – “Orada o, Alban ordusunu yanına dəvət etdi onlar da Göycə (Sevan) gölünün sahilinə gəldilər” (17,20) «Ondan Şərukun ucundan Göycə dənizinə tək el çarpdı» - bu nümunə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından çəkilmişdir (14,134) Ümumiyyətlə, müxtəlif illərdə çap olunan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Göycə gölünün adı Göycə dəniz Gökçə dəniz formalarında qeyd edilmişdir. Mürəkkəb söz olan Göycəy morfeminin ikinci komponenti çay sözünün “çə” şəklinə qısaldılmış,

şəkilçiləşmiş formasına düşməsi yaxud da son samitin ixtisar olunması nəticəsində yaranmış törəmə söz olan Göyçə kök morfemi əmələ gəlmişdir. Göyçay/Göycə/Göyçə sözü tarixi inkişaf prosesində bu şəkildə dəyişmişdir.

Göyçə sözünün etimologiyasına gəldikdə isə göy kök morfemi gölün bu suyunun dumdur, təmiz olması mənasında dərk edilir. XIX əsrdə indiki Ermənistan ərazisi çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra ermənilər öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmiş, Göyçə gölünün adını dəyişdirib albanlar tərəfindən qara daşdan tikilmiş kilsəyə uyğun olaraq Sevank (yəni Qarakilsə) qoymuşlar. Rus imperiyası Göyçə mahalını zəbt etdikdən sonra sev (qara), vank (kilsə) sözü də eroziyaya uğramış, ortadakı iki «v» hərfi bir hərflə kimi tələffüz olunmuş, sondakı «k» hərfi isə düşmüşdür. Beləliklə, «Sevank» əvəzinə «Sevan» sözü yaranmışdır (29, 157) Göyçə gölünün Sevan adlandırılması və indiyə qədər də bütün dünyaya Sevan adı ilə tanınması tarixə vurulmuş qara ləkədir. Göyçəgölü - İrəvan xanlığının Göyçə mahalında, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında göldür. İrəvana aid olan Göycə mahalı tarixən Alban ərazisində yerləşmişdir. M.Kalankatuklu II əsrə aid hadisələrdən bəhs edərkən yazır ki, “Artaşes paytaxtında Alban ordularını yanına dəvət edir, onlarla Göycə gölünün sahilinə gəlir və onların köməyiylə Yervandı qovub Ərməniyəni işğal edir” – Qeyd etmək istəyirik ki, nümunə gətirdiyimiz bu sitat, əlbəttə, keşiş babaların əsərə müdaxiləsindən sonra bu şəkildə düşmüşdür. Sevan gölünün adı Urartu dilindən erməni dilinə keçmiş sue “su” sözündəndir. Lakin qədim erməni mənbələrində Sevan adına rast gəlinmir. Göyçə gölünün Sevan adlandırılması 1930-cu ilə aiddir. Urartu dilindəki sue “su”, erməni dilindəki sov “göl” sözləri ilə türk dillərindəki suv “su” sözünün zahiri oxşarlığı diqqəti cəlb edir. (22,27)

Mənbədəki onomastik vahidlərin çox hissəsi türkün poetik təfəkkürünü yaşadır. Mənbənin onomastik sisteminə üslubi-linqvistik yöndən baxılırsa, türk təfəkkürünün süzgəcindən keçmiş adlarda dərin fəlsəfi - psixoloji məna ilə yanaşı emosionallıq, ekspressivlik, ahəngdarlıq və poetikliyin qaynağı qarıymış şəkildə olduğu aydınlaşacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Абуль-Касим Убайдаллах ибн Абдаллах Ибн Хордадбех, О Книге путей и владений, Пер.с араб. Велиханова Н.М, Изв. АН. Аз.ССР, СИФП, 1976, № 1, с. 63-72.
2. Ахундов А. Торпаğın köksündə tarixin izləri, Бақы, Gənclik, 1983, 135 s.
3. Аристов Я.Л. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина», вып. 3-4. СПб., 1896, 309
4. Bakıxanov A. Güllüstanı-İrəm. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı – 2000, 255 s.
5. Баскаков Н.А. Имена собственные гуннов, болгар, хазаров, сабириков и аваров в исторических источниках. -Советская тюркология, 1985, №4, 129с.
6. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989, 336 s.
7. Буниятов З.М. Якут аль-Хамави, Муджам аль-Булдан Сведения об Азербайджане Хамдаллах Казвини Нузхат ал-Кулуб сведения по Азербайджану-Баку, 1983.
8. Cəfəroğlu Əhməd, Türk dili tarixi, I, İstanbul, 1970.
9. Dəmirçizadə Ə. 50 söz, Bakı: Gənclik, 1986. 102s.
10. Əliyev M.C, Həsənlı F.A, “Coğrafi kəşflərin tarixi və səyyahlar” Bakı - 2009
11. Əhmədov B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı, Mütərcim, 1999, s. 23
12. Əhməd bəy Cavanşir Cəfərqulu bəy oğlu, Qarabağ xanlığının tarixi (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər) Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1961, 101 s.
13. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2005, 484 s.
14. Gökçe Deniz, Dede Korkut kitabı, I, Ankara, 1989, s.225
15. V.Gesenius a (Gesenius W. Thesaurus filologicus critus linguae Hebraeae et Chaldaeae Veteris Testamenti. Lipsiae, 1840. T. 2.P. 626)
16. Хадриани Реланди. Палестина из записей старых иллюстраций *Trajecti Batavorum, Издатель - Brodelet, 1714, 271.*
17. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z.Bünyadovundr, Bakı: “Elm”, 1993, 269 s.
18. Картлис-Цховреба. Том I, Тбилиси, 1955; том II, Тбилиси, 1959 (на грузинском языке) 156 стр.
19. Kaşğari Mahmud və onun “Divanü lüğat it-türk” əsəri, I cild. s.467
20. Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990, 248s.
21. Гейбуллаев Г.К. Етногенезу Азербайджанцев (историко-этнографическое исследование) том 1-Баку: Элм, 1991, 552 стр.
22. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı-1992, 27s

23. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı:1994, 248s
24. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar, Bakı-2005, 126s
25. Пентюк Э. Дж. Западно-семитский словарь в аккадских текстах из Эмара. Озеро Вайнона, 2001. С. 86-87.
26. Попов Л. Я. Названия народов СССР — Л., 1969.
27. Şahverdiyev V. Tuncau. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2010, 368s
28. Шопен И.И. Новые заметки на древней истории Кавказа и его обитателей. СПб:1866, 505 стр.
29. История Армянского народа (С древнейших времён до наших дней) под редакцией проф. М.Нерсисяна Изд. Ереванского Университета, Ереван-1980, 421с

Göndərilib: 10.02.2021

Qəbul edilib: 17.02.2021